

Een bijdrage tot de benadering van een zelfde optiek : Erasmus en Lipsius over christendom en verdraagzaamheid

door

DR. J. KLUYSKENS

De Zuidnederlandse humanist Justus Lipsius¹ verzochtte naar de verzoening der verscheidene confessies in de verscheurde christenheid. Voor de verwezenlijking van deze levensdroom heeft hij voeling gehad met of invloeden ondergaan van talrijke humanisten van de zestiende eeuw, Georgius Cassander², Philipp Melancthon³, Michel de Montaigne⁴, Jean Bodin⁵, Johann Althaus⁶. Geen enkele humanist nochtans heeft in dezelfde mate zijn stempel gedrukt op Lipsius' gedachtenwereld als Desiderius Erasmus.

Erasmus' en Lipsius' benadering van de religieuze problemen vertoont een opvallend parallellisme. Voor beiden hoorde de geloofsovertuiging uit te monden op vrede en eendracht. Rust en orde immers waren in een gemeenschap het voornaamste bestaansrecht van het geloof.

Uiterst gevat verwoordde Erasmus zijn visie omtrent de godsdienst in een brief van 5 januari 1523 aan Jean Carondelet⁷: „de

1. Justus Lipsius (Joost Lips) (1547-1606). Na zijn studies te Keulen en te Leuven vertrok hij naar Rome, in dienst van Granvelle. In 1572 werd hij professor aan de Lutherse universiteit te Jena, en in 1578 aan de Calvinistische universiteit te Leiden. Hij verliet deze stad in 1591. In september 1592 werd hij te Leuven benoemd tot professor in de geschiedenis en in november tot professor in het Latijn.

2. Georgius Cassander (Kadzander, Van Cadsant), in 1513 te Pittem geboren, studeerde aan de universiteit te Leuven, waar hij in 1533 tot magister artium promoveerde. In 1541 werd hij professor te Brugge, tot in 1544. Zijn irenisme bezorgde hem vele moeilijkheden; hij verbleef achtereenvolgens te Rome, Straatsburg, Parijs, tenslotte te Keulen, waar hij in 1566 overleed.

3. Philipp Melancthon (Schwarzerd) (1497-1560), vriend van M. Luther. Hij was de wetenschappelijke verdediger der Hervorming. Hij doceerde Grieks te Wittenberg.

4. Michel de Montaigne (1533-1592), Frans essayist en opvoedkundige.

5. Jean Bodin (Joannes Bodinus) (1530-1596). Advocaat te Toulouse en later bij het Parlement te Parijs. Verdedigde de absolute monarchie als de beste staatsvorm, was voorstander van de gelijkheid van alle godsdiensten.

6. Johann Althaus (Joannes Althusius) (1557-1638), Duits rechtsgeleerde, studeerde in Marburg, Keulen, Basel en Genève. Sinds 1588 hoogleraar te Herborn, waar hij zijn hoofdwerk, *Politica methodice digesta* (1603) publiceerde.

7. Jean Carondelet (1469-1545), aartsbisschop van Palermo, voorzitter van de Raad van State en hoofd van de Geheime Raad onder Karel V.

kern van onze godsdienst is vrede en eensgezindheid" ⁸. Lipsius zijnerzijds schreef in dezelfde gedachtengang even bondig in 1593, in zijn *De Cruce libri III ad sacram profanamque historiam utiles. Una cum notis* ⁹, dat hij als christen een priester van de vrede was ¹⁰. Nog in Leiden verblijvend, was hij, in 1590, in zijn *De una Religione adversus Dialogistam liber, in quo tria capita libri quarti Politicorum explicatur* ¹¹, van oordeel dat de eenheid van geest in een gemeenschap van liefde tot elke prijs moest worden behouden ¹².

Voor beiden was deze eenheid de vrucht én van een humanistische én van een theologische houding. Voor een humanistische zienswijze was de aanvaarding van een vrije oordeelsvorming ongetwijfeld primordiaal. Erasmus' ondubbelzinnig standpunt terzake, treffen wij aan in de boven aangehaalde brief, waarin hij aan J. Carondelet schreef dat de eendracht dan slechts mogelijk zijn zal, wanneer men ieder vrij laat in zijn oordeelsvorming ¹³.

Deze gewaagde stelling die de deur opende voor de aanvaarding van een vorm van pluralisme in de geloofsovertuiging, werd door Lipsius omzichtig bijgetreden. Hetzelfde probleem van de vrijheid benaderde hij echter van een ruimer standpunt. De beoefening der wijsbegeerte maakt een mens waarlijk vrij, schreef hij, in 1604, in zijn *Manuductionis ad Stoicam Philosophiam libri tres: L. Annae Senecae, aliisque scriptoribus illustrandis* ¹⁴.

Ter verduidelijking moeten wij de vraag verleggen naar de voor Lipsius geldende inhoudsbepaling van de 'philosophia'. Hierover heeft hij zich trouwens in hetzelfde werk nader verklaard. In

8. P. S. Allen, *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterdomani*, V, Oxford, 1924, p. 177, ep. 1334, r. 217: „Summa nostrae religionis pax et unanimitas” (hierna afgekort als *Opus epistolarum*).

9. J. Lipsius, *De Cruce; Opera Omnia*, III, Antwerpen, 1637, p. 637-686.

10. *Ibid.*, p. 677: „Christianum me commemini, id est, Sacerdotem pacis”.

11. J. Lipsius, *De una Religione; Opera Omnia*, IV, p. 149-168.

12. *Ibid.*, p. 158a: „Ego quidem, et sani sanctique homines mecum ita sentiunt. Quid magis animos alliget, quam unus dominus, una fides, unum baptisma? Hic amor, hic caritas: et hi tales solliciti servare unitatem spiritus in vinculo pacis” (cfr., *Ad Ephesios*, 4, 3: „Solliciti servare unitatem Spiritus in vinculo pacis”; *ibid.*, 4, 5: „Unus Dominus, una fides, unum baptisma”). Lipsius gaf aan het woord 'spiritus' de betekenis van 'gezindheid', wanneer het woord bij Paulus de betekenis heeft van 'Geest van God' (cfr. P. Delatte, *Les Epîtres de Saint Paul, replacées dans le milieu historique des Actes des Apôtres*, Parijs-Leuven, 1929, p. 114).

13. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, V, p. 177, ep. 1334, r. 217-219: „Ea (unanimitas) vix constare poterit, nisi de quam potest paucissimis definiamus, et in multis liberum relinquamus suum cuique iudicium...” (in deze bekende brief betreurt Erasmus de menigvuldigheid van de dogma's; cfr. R. Crahay, *De l'Humanisme réformiste à la Réforme radicale*, in *Revue de l'Université de Bruxelles*, n.s., 19, 1967, p. 305).

14. J. Lipsius, *Manuductio; Opera Omnia*, IV, p. 510a: „Philosophiae servias oportet, ut tibi contingat vera Libertas”.

omstreden vragen gaat Lipsius echter gebruikelijk schuil achter zijn schutsheer Lucius Annaeus Seneca, die hij bijzonder hoog aanschreef¹⁵. In het kiese probleem van de menselijke vrijheid verkoos hij dan ook Seneca's visie, als een dekmantel, voorop te stellen. Met de Stoïcijnse wijsgeer ziet hij dus de filosofie als de liefde voor en het streven naar de Wijsheid¹⁶. De wijsbegeerte brengt daarenboven de mens een inzicht bij van de goddelijke en van de menselijke zaken¹⁷. Zij is derhalve een studie die de mensen werkelijk tot vrijheid opleidt¹⁸. Nog steeds met Seneca specificieerde Lipsius zijn visie op deze wijsheid: zij geeft een juist inzicht in het wezen van de hele en van haar eigen natuur; zij openbaart wat en hoe de goden zijn¹⁹. In zijn *De Constantia libri duo, qui alloquium praecipue continent in publicis malis*, van 1584, had Lipsius reeds duidelijk gemaakt dat een diep aanvoelen van het wezen der Wijsheid, de mens het besef bijbracht dat God moet worden vereerd door een deugdzaam leven, en de deugd op haar beurt betracht langs de weg der Rede, want zij is de bron van rust en orde. De Rede immers leidt tot het ideaal van evenwicht, tot de standvastigheid²⁰. Indien de mens de Rede als leidraad van zijn leven genomen heeft, zal hij gelijkenis hebben met de godheid²¹. Kortom, de Rede openbaart de ware zin van het bestaan. Daarom ook, moet de mens niet gaan vitten op het bijkomstige; van waarachtig belang is het einddoel van zijn leven duidelijk voor

15. *Ibid.*, p. 454b-455a: „O pura, et caelo digna mens, et ad caelum alios subducens! Miramur te, et sequimur: quisquis cum attentione tamen legit... Felix calor, rarus calor, et quem, audacter dicam, vix in alio reperias, e Graecis Romanisque... Non Senecam, exemplar proponimus, sed Scripta eius, doctrinam". Ter vergelijking, Erasmus' lof, in een brief van 7 maart 1515 aan Thomas Ruthall, secretaris van Hendrik VIII: „Solus hic (Seneca) animum advocat ad res coelestes, erigit ad rerum vulgarium contemptum, inserit odium turpitudinis, inflammat ad amorem honesti..." (P. S. Allen, *Opus epistolarum*, II, Oxford, 1910, p. 53, ep. 325, r. 77-79).

16. *Ibid.*, p. 465b: „Philosophia, Sapientiae amor et affectatio" (cfr. L. A. Seneca, *Epistolae morales*, 89, 4).

17. *Ibid.*, p. 466a: „Sapientia est, nosse divina et humana, et eorum causas" (cfr. L. A. Seneca, *Epistolae morales*, 89, 5).

18. *Ibid.*, „Nec quidquam aliud est Philosophia, praeter studium Sapientiae... Sapientia est liberale studium, quod vere liberos facit" (cfr. L. A. Seneca, *Epistolae morales*, 88, 2).

19. J. Lipsius, *Manuductio; Opera Omnia*, IV, p. 466b: „Ita enim Seneca: 'Sapientia totius naturae notitiam ac suae tradit, quid sint Dii, qualesque, declarat...' " (cfr. L. A. Seneca, *Epistolae morales*, 90, 28).

20. J. Lipsius, *De Constantia; Opera Omnia*, IV, p. 379b: „Constantiam hinc appello, rectum et immotum animi robur, non elati externis aut fortuitis, non depressi. Robur dixi; et intellego firmitudinem insitam animo, non ab Opinione, sed a iudicio et recta Ratione... Est autem recta Ratio non aliud, quam de rebus humanis divinisque (quatenus tamen eae ad nos spectant) verum iudicium ac sensus".

21. *Ibid.*, p. 380a-380b: „Rationi origo a caelo, imo a deo est... Sic Ratio ad deum obversa est... Deus per hanc sui imaginem ad nos venit, imo quod propius est, in nos..."

ogen te houden en het goede evenwichtig als streefdoel te hebben²².

Bij een louter humanistische en rationele levensvisie, zonder een godsdienstig perspectief, laat Lipsius het nochtans niet: met klem komt hij op, in navolging van Erasmus, voor de verwezenlijking van de verbinding 'pietas' en 'eruditio'. Beide humanisten konden die twee verbonden zien, omdat voor hen het christen-zijn in het verlengde lag van het mens-zijn. Voor beiden was het humanisme waarlijk een aanloop tot het echt christen-zijn. In hun behartigen der 'Litterae' ligt het accent trouwens op de geestelijke vorming van de mens. Met het opzet de schone letteren dienstbaar te maken aan de vroomheid heeft hij zijn *Enchiridion militis christiani geschreven*²³, vertrouwde Erasmus toe in een brief van augustus 1535 aan Johann Choler²⁴. Ook Lipsius hechtte dezelfde betekenis aan de geestelijke vorming van de mens door de voor hem hoogst wenselijke studie der letteren²⁵.

Daar het probleem van de meningsvrijheid die hij voorstond, in nauw verband stond met de omstreden vraag omtrent de vrije keuze van een bepaalde geloofsovertuiging, moest Lipsius zijn stelling verleggen door duidelijk te maken dat de geloofsdaad geenszins kon worden opgelegd. Hij stelde dan ook, dat het geloof moest worden aanbevolen, doch niet worden opgedrongen²⁶.

Het aansluiten bij de aanvaarding van de meningsvrijheid zou, naar Erasmus en Lipsius' mening, vervolgens de weg banen tot het bijtreden van de divergerende standpunten en de verzoening tussen christenen van verschillende confessies in de hand werken. In deze geestesgesteldenis had Erasmus op 14 april 1519 aan hertog Frederik van Saksen²⁷ geschreven dat men iedere vergissing niet onmiddellijk als ketterij moest gaan brandmerken²⁸. Met geweld tegen andermans visie willen optreden, is tevens een verkeerde

22. J. Lipsius, *Manuductio; Opera Omnia*, IV, p. 473a: „Ideo peccamus, quia de partibus vitae omnes deliberamus, de tota nemo. Scire debet quid petat ille, qui sagittam vult mittere et tunc dirigere, et moderari manu telum” (cfr. L. A. Seneca, *Epistolae morales*, 71, 2).

23. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, XI, Oxford, 1963, p. 183, ep. 3032, r. 467-468: „Ut autem bonae litterae servirent pietati, scripsi *Enchiridion militis Christiani*...”. Het traktaat verscheen te Antwerpen in 1503.

24. Johann Choler, vriend van Anton Fugger. In 1529 werd hij tot vicaris-generaal van de bisschop van Augsburg aangesteld.

25. J. Lipsius, *Ad libros Politicorum Breves Notae; Opera Omnia*, IV, p. 136a: „De his talibus (litteris) ipsa Sapientia loquitur: 'Ego Sapientia habito in consilio, et eruditus intersum cogitationibus'” (cfr. *Liber Proverbiorum*, 8, 12).

26. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI; Opera Omnia*, IV, p. 48a: „Fides suadenda est, non imperanda”.

27. Frederik van Saksen (1463-1525), vriend van Luther en ijverige promotor van de Hervorming.

28. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, III, Oxford, 1923, p. 530, ep. 939, r. 81-82: „Non statim quivis error haeresis est...”.

methode, zal Erasmus nog duidelijker stellen in een persoonlijke brief²⁹ van 22 maart 1523 aan zijn vroegere leermeester te Leuven, toen Adriaan VI³⁰. Lipsius leunde bij Erasmus' standpunt aan, toen hij, in zijn *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex, qui ad principatum maxime spectant*, oordeelde dat een overhaastig optreden tegen andermans afwijkende gezindheid doorgaans een vergissing is, daar het samenleven met de anderen soms verkieselijk is, boven ontijdig olie in het vuur te gieten³¹. Bondig had Lipsius vroeger reeds in een brief van 7 september 1586 aan Theodorus Leeuwius³² zijn grondige afkeer voor de rampzalige twistzucht in religieuze problemen uitgedrukt. Daarom, vervolgde hij, had Tertullianus' woord zijn volledige instemming: „Het is geen bewijs van godsdienstigheid de godsdienst te willen afdwingen”³³.

Lipsius bleef voorstander der godsdienstvrijheid, al was hij zich wel bewust dat deze de aanleiding van onenigheid en van onrustwekkende verdeeldheid kon worden, en dat het gevaar groot was dat ten gevolge van de tolerantie de Staat ten onder ging. Daarom opteerde hij voor de feitelijke toestand van één religie in één Staat, in afwachting dat de gemoederen rijp waren voor een vreedzame coëxistentie, die slechts mogelijk zou zijn in een staat, waar orde en rust zouden heersen³⁴. In zijn *De una Religione* heeft hij zich over zijn optie nader verklaard. De politieke toestand in talrijke Westeuropese staten was immers dermate geëvolueerd, dat wie in de staatsgemeenschap de vrijheid losse teugels liet, onvermijdelijk hierdoor de grootste wanorde in de hand werkte, en meteen het teloorgaan van de godsdienstvrijheid bewerkte³⁵.

Het nijpend probleem voor de staat was toen: het handhaven of het herstellen van rust en orde. Een sterk gezag was derhalve hiervoor het geschiktste middel. Omdat de religieuze problemen

29. *Ibid.*, V, p. 257, ep. 1352, r. 22-23: „Nemo mortalium leget hanc epistolam nisi nos duo”.

30. Adriaan VI (1459-1523), werd in 1522 in opvolging van Leo X tot paus gekozen. Hij vroeg Erasmus naar Rome te komen om de strijd tegen Luther te leiden. Erasmus vergenoegde zich hem een plan te zenden, om bij te dragen tot de hereniging van de verscheurde Kerk.

31. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI; Opera Omnia*, IV, p. 47b: „Tu iterumque vide, an non convivere interdum melius, quam 'intempestivis remediis, delicta accendere'” (cfr. C. Tacitus, *Annales*, XII, 54).

32. Theodorus Leeuwius (Diderik van Leeuwen), was student van Lipsius te Leiden en later diens intieme vriend (P. Burman, *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum*, I, Leiden, 1727, p. 27-48). Hierna afgekort als *Sylloge*.

33. *Ibid.*, p. 43, nr. 40: „... verissimum illud Tertulliani censeo. 'Religionis non esse religionem cogere'” (cfr. Q. Tertullianus, *Ad Scapulam*, 2, 2).

34. J. Lipsius, *De una Religione; Opera Omnia*, IV, p. 162a: „Unam religionem in uno regno servari. In regno, inquam, bono et composito, et quale formamus atque optamus. Nam priora illa nostra, bono tranquilloque statui sunt: haec quae sequuntur, turbido. Illa perpetua; haec temporaria, atque utinam numquam eorum usus!”.

35. *Ibid.*, p. 153b: „Religionem evertit, quisquis libertatem hanc Religionum inducit: ex qua confusio, ex qua contemptus”.

echter zo nauw met politieke kwesties verbonden waren, was een stevige samenwerking geboden. Het probleem van de ideologische verdraagzaamheid moet men dus plaatsen tegen de achtergrond van de crisis van de tweede helft van de zestiende eeuw. Uit praktische overweging waren derhalve invloedrijke theoretici het erover eens dat de religieuze eenheid, de rust in de staat kon verzekeren. Om de vrede te beveiligen was het ideaal in de zestiende eeuw dan ook : „één rijk, één vorst, één religie”³⁶. In het Noorden werd Lipsius' standpunt trouwens eveneens door anderen gedeeld. Zo stelde Adriaan van der Mijle³⁷, een vriend van Oldenbarneveld, die zich meer dan eens een voorstander van de verdraagzaamheid heeft betoond, het staatsbelang primair³⁸.

In de benadering van Lipsius' gedachtenwereld inzake godsdienstvrijheid dient, naar het ons voorkomt, een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen zijn ideologisch standpunt en zijn hem door politieke overwegingen ingegeven stelling. Het recht op individuele godsdienstvrijheid heeft hij immers, naast zijn staatkundige visie, in de *Politica* onomwonden verdedigd. „Wie kan mij immers”, schreef hij, „de noodzakelijkheid opleggen van te geloven wat ik niet wens, of van niet te geloven wat ik wens?”³⁹ Kernachtig beklemtoonde hij vervolgens de rol van de persoonlijke vrijheid in geloofszaken, toen hij in hetzelfde werk oordeelde dat niets zozeer aan de vrije wil is overgelaten als het geloof⁴⁰. Meteen had Lipsius duidelijk geopteerd voor de verzoeningsgezindheid en tevens voor de verdraagzaamheid. Het beeld van het verscheurde Europa had hem tot deze principiële houding gebracht⁴¹. Inderdaad de kennismaking van de droevige nasleep der onenigheid had hem ertoe geleid tot de volstrekte nutteloosheid van de geloofsdwang te besluiten, alsmede de zin van het geweld te ont-

36. H. Wansink, *De Tolerantiegedachte in de politiek*, in *Tolerantie in de 16e eeuw*, Den Haag, 1966, p. 33 : „Om slechts twee namen te noemen : Lipsius en Bodin waren er beiden van overtuigd dat alleen een machtig gezag rust en eenheid kon waarborgen”; M. Venard, *Les débuts du Monde Moderne (XVIe et XVIIe siècles)*, V, Parijs, 1967, p. 136 : „Dans une Europe qui ne résonne que de bruits de guerre, les citoyens de la République des Lettres sont d'abord et avant tout des militants de la paix. La paix, la paix surtout entre les chrétiens, c'est le thème majeur de toute la carrière d'Erasmé”.

37. Adriaan van der Mijle (1538-1590), Nederlands diplomaat. In 1583 werd hij voorzitter van het Hof van Holland en in 1587 lid van de Raad van State.

38. Cfr. H. Wansink, *op. cit.*, p. 34.

39. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI*, Leiden, 1589, p. 112 : „Quis enim imponat mihi necessitatem vel credendi quod nolim, vel quod velim non credendi?”. Als gewoonlijk zocht hij voor gewaagde standpunten dekking bij een gezahebbend schrijver. Lactantius' woord werd ter staving van zijn thesis gewijzigd ; „Quis imponat mihi necessitatem vel colendi quod nolim, vel quod velim, non colendi?” (C. F. Lactantius, *Divinarum Institutionum libri VII*, 5, 14).

40. *Ibid.* : „Nihil tam voluntarium, quam Religio...”.

41. *Ibid.*, p. 113 : „Europam hanc cogitatione peragra. Videbis acerbis istis iudiciis vastari magis civitates, quam corrigi”.

zenuwen⁴⁹. Na Erasmus die, in een brief van 9 juni 1529 aan Christoffel Schydlowyetz⁴⁸, de vorsten gewezen had op hun plichten de vrede⁴⁴ en de geloofseenheid⁴⁵ te behartigen, ontmaskerde Lipsius de christelijke vorsten, die onder het mom van religiositeit, politieke doeleinden nastreefden⁴⁶. De scheiding van Kerk en Staat was dus wel Lipsius' ideaal, ten einde tot een ware godsdienstvrijheid in het openbare leven te geraken⁴⁷.

Ter verwezenlijking van een vreedzame coëxistentie der verscheidene confessies waren twee voorwaarden te vervullen: een geordende staat waar godsdienst en politiek niet interfereerden, en vervolgens de erkenning van ieders recht op persoonlijke godsdienstvrijheid. Lipsius oordeelde dan ook dat ter bevordering van de gewenste godsdienstenheid andersdenkenden slechts een beroep mochten doen op een gezonde overreding die ieders meningsvrijheid eerbiedigde⁴⁸. Waar deze laatste immers aanvaard wordt, is een gezonde gedachtenwisseling tussen bevoegden⁴⁹ mogelijk om tot een vergelijk tussen partijen te komen en hoopvolle vooruitzichten voor de eendracht der christenen te openen.

Na duidelijk te hebben gesteld dat de theologische scherp van de politieke problemen te scheiden waren, daar de christenen slechts één opdracht hebben gekregen, nl. de vrede⁵⁰, oordeelden

42. *Ibid.*, *Opera Omnia*, IV, p. 47a: „Colliduntur inter se Christianae reipublicae capita, et milleni aliquot homines perierunt per speciem Pietatis. Quis hoc silebit? Non ego...”.

43. Christoffel Schydlowyetz († 1532), Pools staatsman, vertrouwensman van koning Sigismund I (1506-1548).

44. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, VIII, Oxford, 1934, p. 193, ep. 2177, r. 20-21: „Nulla res principi deberet plus adferre voluptatis quam reipublicae tranquillitas...”.

45. *Ibid.*, p. 194, r. 76-78: „Utinam spiritus Domini repleat orbem terrarum, ac principes Christiani nominis in unitatem fidei congregent” (cfr. *Liber Sapientiae*, I, 7). Vier jaren later heeft hij die gedachte uitgewerkt in zijn *Liber de sarcienda ecclesiae concordia* (Bazel, 1533).

46. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI*; *Opera Omnia*, IV, p. 47a: „O melior mundi pars, quae dissidiorum faces religio tibi accendit!”.

47. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI*; *Opera Omnia*, IV, p. 48a: „Tolluntur 16. Jahrbunderts, in *Historische Studien*, nr. 403, Lübeck-Hamburg, 1968, p. 101.

47. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI*; *Opera Omnia*, IV, p. 48a: „Tolluntur haec talia quae sensibus insident, docendo magis quam iubendo, monendo quam minando”.

49. J. Lipsius, *De una Religione*; *Opera Omnia*, IV, p. 165b: „Disputationes ergo damno? Non: si in loco, si inter idoneos, si cum modo usurpatae. Locum censeo, Scholas, Academias, Collegia. Idoneos, rerum sacrarum et Philosophiae item peritos”; P. S. Allen, *Opus epistolarum*, IV, Oxford, 1922, p. 336, ep. 1139, r. 71-78.

50. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, V, p. 361, ep. 1400, r. 381-387: „... itaque demum fiat ut Evangelica pietas inter nos bene constituta, quam latissime propagetur, non invadendis aut diripiendis aliorum regionibus – sic enim pauperiores redduntur, non meliores –, sed Evangelica philosophia synceriter per viros Evangelico spiritu praeditos ubique praedicanda; atque ita vivendo ut nostrae pietatis fragrantia plurimos alliciat ad eiusdem instituti professionem”; J. Lipsius, *Politicorum...*

Erasmus en Lipsius, dat theologische kwesties het volk niet mochten toegeworpen worden. Wanneer een voorzichtig econoom de werkelijkheid niet ongelegen en slechts oordeelkundig aan wie haar dragen kan, bekend maakt, gooit een Luther de netelige kwesties, die aan bevoegden moeten worden voorbehouden of voorzichtig behandeld, met zijn pamfletten overhaastig op de markt⁵¹. Hetgeen aanleiding tot een controverser zijn kan, moet integendeel aan het volk niet worden meegedeeld, doch slechts hetgeen noodzakelijk bij het geloof hoort, om het tot een deugdzzaam leven aan te zetten⁵². Lipsius van zijn kant nam het zijn tegenstrever Dirk Coornhert⁵³ kwalijk, dat hij een hekeldicht tegen zijn *Politica* verbreidde, waarin hij zijn standpunt inzake de godsdienstkwestie in het Nederlands meende te moeten bestrijden. Zo werden immers theologische problemen voorgelegd aan het volk, dat zijn werken, in het Latijn geschreven, noch las noch verstond⁵⁴. Lipsius' stelregel was trouwens steeds geweest: delicate problemen bij bevoegden ter sprake brengen⁵⁵. Het is geoorloofd de waarheid te zeggen, oordeelde hij, maar niet aan iedereen zonder onderscheid te allen tijde of in iedere vorm. Het toewerpen aan het volk van gecontroverseerde problemen, noemde hij een grove dwaasheid.

libri VI; Opera Omnia, IV, p. 106b: „Hominibus suasi hactenus. Nunc ad te, o aeternum Numen, qui 'non Deus es dissensionis, sed Pacis' ... 'Cogita super nos cogitationes pacis, et non afflictionis, ut des nobis finem et patientiam, et invocabimus te, et vivemus'" (cfr. Paulus, *1a ad Corinthios*, 14, 33; *Prophetia Ieremiae*, XXIX, II).

51. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, IV, p. 487-488, ep. 1202, r. 56-62: „Porro quum prudentis oeconomi sit dispensare veritatem, hoc est promere cum res postulat, et promere quod satis est, et cuique promere quod sit accomodum, ille (Luther) tot libellis praecipitatis simul effudit omnia, nihil non evulgans, ac cerdonibus etiam communia faciens quae solent inter eruditos *ceυ μυσικὰ καὶ ἀπόρητα* tractari: ac frequenter impetu quodam immoderato, mea quidem sententia, fertur ultra iustum" (brief van 10 mei 1521 aan Jodocus Jonas (1493-1555). Hij werd in 1521 professor te Wittenberg, alwaar hij twintig jaren verbleef. Hij was bevriend met Luther, Melanchthon en Erasmus).

52. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, VII, Oxford, 1928, p. 363, ep. 1976, r. 67-68: „... nihil autem tradatur populo nisi quod et indubitatum est, et ad fidei negotium necessarium, et ad pie vivendum conducibile" (brief van 19 maart 1528 aan Herman van Wied, aartsbisschop van Keulen, van 1515 tot 1547).

53. Dirk Coornhert (Volkertszoon) (1522-1590), als voorstander van godsdienstvrijheid werd hij door katholieken en gereformeerden vervolgd. Door het spiritualisme gegrepen, werd hij afkerig van de geïnstituëerde kerken. Zijn hoofdwerk: *Zedekunst dat is Wellevenkunst* (1586).

54. G. H. M. Delprat, *Lettres inédites de Juste Lipse concernant ses relations avec les hommes d'état des Provinces-Unies des Pays-Bas, principalement pendant les années 1580-1597*, Amsterdam, 1858, p. 49, nr. 20: „Audistin' Cornhartium (credo notum tibi hominem turbatorem) scribere et vulgare librum in *Politica* nostra et praesertim eam partem quae de Religione est? Acerbe et calumniose agit, ut audio. Quod fero: sed illud aegre est, quod caumniatur me belgica lingua apud plebem, quae mea ista nec legit nec capit. Nam de iis qui sententiam nostram videre possunt et intelligere, securus sum..." (brief van 29 september 1590 aan C. Aerssens).

55. Cfr. J. Lipsius, *De Constantia; Opera Omnia*, IV, p. 390b.

Zo aarzelde hij niet, op 3 september 1590, aan Cornelius Aerssens⁵⁶ te schrijven dat het bij zijn roem hoorde door het gewone volk niet te worden gewaardeerd; door een dergelijke afkeuring voelde hij zich noch gekwetst noch beledigd⁵⁷. Zijn standpunt hieromtrent verwoordde hij scherp in zijn *De una Religione*: „Alle disputaties in het openbaar en bij het volk kan ik sterk afkeuren. Vooreerst omdat hierdoor velen tot nieuwigheden worden opgedreven en erdoor in de war zijn”⁵⁸.

En toch waren theologische problemen als het ketterdoden gemeengoed gemaakt. Deze omstrede kwestie van de bestraffing der ketters, die in de zestiende eeuw in de branding stond, konden Erasmus en Lipsius dan ook niet voorbijlopen. De ijver voor het geloof dreef de verscheidene christelijke confessies tot onverdraagzaamheid. Allen wisten zich trouwens gesteund door de gezagdragers die hiermee gemakkelijk gelegenheid vonden het scherpe zwaard te trekken ter verdediging van hun politieke belangen. Altijd weer laaiden de hartstochten op, zowel van de zijde der vervolgers als van die der vervolgd, al hielden de humanisten ook niet op, de gemoederen tot matiging aan te sporen⁵⁹. Het klinkt paradoxaal, maar de tolerantie was de erkenning van het feit dat de ene partij de andere niet kon onderwerpen⁶⁰.

Al werden Erasmus en Lipsius door de betrokken partijen tot een ondubbelzinnig kleur bekennen aangezocht, zij bleven, in vrijheid van geest, steeds ijveren voor de verzoening van de christelijke wereld, want tweedracht en wapengeweld waren een zinloos gruwel. Daar Erasmus de toestand, waardoor een christen tegen een medechristen werd ingezet, voor volslagen onzinnig hield, zal hij op volle kracht werken aan het bevorderen van de eendracht⁶¹. Het stomme vee immers voert geen oorlog, terwijl de mensen, om maar te zwijgen over de christenen, uit eerzucht, twistziekte, wellust of een andere kranke gemoedstoestand elkaar afslachten. Des

56. Cornelius Aerssens (1543-1627), was eerst raadpensionaris van Brussel, en vanaf 1585 greffier van de Staten-Generaal der Verenigde Provinciën.

57. G. H. M. Delprat, *Lettres inédites*, p. 49-50, nr. 21: „Hoc quoque in parte laudis nostrae censuerim, vulgo displicere. Ad summam, certo scito nec laedi me istis nec offendi: etsi unum hoc vellem, ageret mecum ac lingua qua scripsi, et apud eos quibus scripsi. Nam quid haec ad plebem?”.

58. J. Lipsius, *De una Religione; Opera Omnia*, IV, p. 166a: „Sed in publico et in populo disputationes omnes valde improbem. Primum, quia per eas excitantur ad novitates multi et pruriant”.

59. Vermelden wij, bij de katholieke vrede-stichters, George Witzel (1501-1573) en Georgius Cassander (1513-1566), bij de hervormden, Sebastiaan Castellio (1515-1563) en Sebastiaan Franck (1499-1542).

60. Cfr. H. Wansink, *op. cit.*, p. 35.

61. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, V, p. 128-129, 1313, r. 104-106: „Ego quantum aetas, ingenium, vires et otium patientur, non deero causae fidei et concordiae Christianae; quod hactenus quoque pro mea virili feci” (brief van 3 september 1522 aan de hertog George van Saksen (1471-1539)).

te pijnlijker is deze onzin, daar Christus de mensheid de zachtmoedigheid heeft geleerd en getoond ⁶².

Begrijpelijk is het dan ook dat Erasmus herhaaldelijk wijst op de dringende noodzakelijkheid in vele zaken ieder in zijn oordeelsvorming vrij te laten, want hoe meer men de liefde zal laten verkillen, hoe meer plaats voor dwang en dreigementen ⁶³. Zinloos is meteen de ziekelijke toestand in de christenheid, waardoor men steeds maar onderzoeken instelt om ketters op te sporen, wanneer het volstaat vrede te nemen met de zuiver evangelische leer, die tot begrip en naastenliefde oproept ⁶⁴.

Hoe tolerant Erasmus ook was, toch oordeelde hij van zijn ideologie te moeten afwijken inzake de bestraffing der Anabaptisten ⁶⁵. Van de gezagdragers verwachtte hij dat zij onverbiddelijk tegen deze onruststokers zouden optreden. Naar zijn mening kon hun optreden echter niet worden geduld op grond van de voorschriften der Apostelen, want deze ketters verkondigden openlijk de ongehoorzaamheid aan de gevestigde machten ⁶⁶.

Wellicht kon Erasmus zich niet loswerken uit de alom heersende

62. *Ibid.*, I, p. 552, ep. 288, r. 24-32: „Non belligerantur quaelibet bruta, ... uti nos, ... nostra bella pleraque vel ab ambitione vel ab iracundia vel a libidine similive animi morbo proficiscuntur: denique non tot milibus conglobatis, sicuti nos, in mutuum instruuntur exitium. Nobis qui Christi gloriamur cognomine, qui nihil nisi mansuetudinem et docuit et exhibuit...” (brief van 14 maart 1514 aan Antonius van Bergen (1455-ca. 1532), abt van de abdij te St.-Truiden).

63. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, III, p. 530, ep. 939, r. 79-81: „Quo invisius est hereseos nomen auribus Christianis, hoc minus committendum est ut temere in quenquam impingatur” (brief van 14 april 1519 aan Frederik van Saksen); *ibid.*, V, p. 177-178, ep. 1334, r. 219-223: „... quod ingens sit rerum plurimarum obscuritas, et hoc morbi fere innatum sit hominum ingeniis, ut cedere nesciant simul atque res in contentionem vocata est: quae postquam incaluit, hoc cuique videtur verissimum quod temere tuendum suscepit”; *ibid.*, p. 181, r. 375-381: „Hinc deventum est ad terrores ac minas. Quumque vita nos destituat, quum fides sit in ore magis quam in animo, quum solida illa sacrarum literarum cognitio nos deficiat; tamen terroribus huc adigimus homines, ut credant quod non credunt, ut ament quod non amant, et intelligant quod non intelligunt. Non potest esse syncerum quod couctum est, nec Christo gratum est nisi quod voluntarium” (brief van 22 december 1517 aan Albrecht van Brandenburg (1490-1545), aartsbisschop van Mainz).

64. *Ibid.*, V, p. 288, ep. 1365, r. 98-107: „Qui concionantur apud populum, sermonem Evangelicum pure syncereque tractent, nulli quidem assentantes, sed interim quantum fieri potest temperantes ab his quae spectant ad seditionem magis quam ad aedificationem. Absit adversus proximum aut etiam iniquum iudicium. Sic unusquisque de scriptis alienis pronunciet ut vellet pronunciarum de suis. Caeterum eorum quae necessario cogantur omnes credere, definitio contrahatur ad paucissima; quod quidem licebit salva synceritate professionis Christianae. Reliqua vel prohibeantur inquiri, vel suo cuiusque iudicio relinquuntur” (brief van 1 juni 1523 aan dezelfde correspondent).

65. *Ibid.*, X, Oxford, 1941, p. 283, ep. 2853, r. 42-43: „Anabaptistae nullo modo ferendi sunt”.

66. *Ibid.*, r. 43-44: „Apostoli iubent nos obedire magistratibus, et isti gravantur obedire Principibus Christianis”.

mentaliteit van de zestiende eeuw⁶⁷. De schrik voor de Wederdopers bestond inderdaad even goed bij de roomsen als bij de protestanten. Voor beide partijen waren zij geduchte tegenstrevers⁶⁸, omdat zij uiterst intolerant waren⁶⁹. Alles dus, wat de vrede en de eendracht verstoorde en de staatsveiligheid bedreigde, was voor Erasmus verwerpelijk. Getrouw aan zijn verzoeningsopdracht, die hij zich tot levensdroom had gesteld, gaf hij dan ook geen gehoor aan Jan Cochlaeus⁷⁰, die hem had verzocht met een publikatie tegen de Anabaptisten in het strijdperk te treden⁷¹.

Pacifist, afkerig van nutteloze controversen, was Erasmus beslist gekant tegen het ketterdoden, uit hoofde van zijn humanistische visie én van zijn theologische houding. Zijn humanistisch standpunt verwoordde hij, in een brief van 6 december 1520, aan Lorenzo Campezio⁷². Hoe Luther ook moge geweest zijn, schreef hij, toch hoorde men, uit menselijk standpunt, hem eerder tot andere gedachten te brengen dan hem ten gronde te richten⁷³, want een gewelddadige onderdrukking die met de verdiensten noch met het recht rekening houdt, is afkeurenswaard⁷⁴. Zich anderzijds beroepend op zijn theologisch denkbeeld, schreef hij, op 10 oktober 1519, aan Albrecht van Brandenburg, dat men Luther die enkele schitterende vonken van de evangelische leer bezat, niet moest afsmakken, maar hem, na terechtwijzing, ertoe roepen de glorie

67. Cfr. L. E. Halkin & A. L. E. Verheyden, in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, IV, Utrecht-Antwerpen, 1952, p. 257: „Hun leerstellingen kent men slecht, maar de repressie aarzelden niet. De eerste Anabaptisten werden reeds in 1531 terechtgesteld. De plakkaten troffen tegen die gevaarlijke kettters bijzonder strenge maatregelen”.

68. Cfr. J. Lecler, *Histoire de la tolérance au siècle de la Réforme*, I, Parijs, 1955, p. 215: „Les anabaptistes ont été traqués, pendant tout le XVIIe siècle, aussi bien par les protestants que par les catholiques. Il importait peu qu'ils fussent pacifiques ou révolutionnaires, l'intolérance à leur égard était extrême, tant ils paraissaient redoutables”.

69. H. Bornkamm, *Das Jahrhundert der Reformation, Gestalten und Kräfte*, Göttingen, 1961, p. 281: „Aus seinem (Thomas Müntzer) radikal-eschatologischen Enthusiasmus, der das Gottesreich im Sturm, wenn nötig mit Gewalt, herbeizwingen wollte, ergab sich keine Duldung der Andersdenkenden oder der Schwachen”.

70. Jan Cochlaeus (Dobneck) (1479-1552), studeerde te Keulen en Rome, hofkapelaan van hertog George van Saksen. Hij was een hevige tegenstander van Luther.

71. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, VII, p. 288, ep. 1928, r. 21-23: „Rogo igitur, optime Erasme, ac obscuro te propter Deum et sanctam Ecclesiam, ut parvum aliquem libellum scribas contra hanc diram sectam...”.

72. Lorenzo Campegio (1472-1539), bisschop van Bologna en pauselijk gezant bij Hendrik VIII.

73. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, IV, p. 407, ep. 1167, r. 306-307: „Qualis qualis erat Lutherus, certe humanius erat sanare quam extinguere”.

74. *Ibid.*, p. 408, r. 365-367: „Hoc igitur meum consilium hactenus modo favit Luthero, ne praeter meritum, ne praeter ius, ne per tumultum, ne magno orbis tumultu opprimeretur”. (cfr. J. M. Todd, *Maarten Luther*, Roermond-Maaseik, 1965, p. 86: „Luther, met zijn diep godsdienstig temperament, werd verontrust, welhaast geobsedeerd, door zijn persoonlijke verhouding tot Christus”).

van Christus te verkondigen. Verder deelde Erasmus aan zijn correspondent de optie mee, waaraan hij zijn leven lang trouw bleef. „En nooit zal ik bewust een dwaalleraar of onruststoker zijn; ik zal liever alles dulden dan tweedracht te zaaien”⁷⁵.

Van zijn irenisme week hij nooit af, om in de geest van verdraagzaamheid elkaar te ontmoeten en te leren waarderen. Erasmus kon inderdaad niet begrijpen dat de gemoederen der christenen zo waren afgestompt, dat zij de oorlogen en hun droevige nasleep niet als het ergste kwaad aanzagen⁷⁶, want, „kan er voor ons op de wereld iets zo belangrijks zijn, dat het tot oorlog uitlokt? Een oorlog is iets zo verderfelijks, zo monsterachtigs, dat geen deugdzzaam mens hem, moge hij nog zo rechtvaardig zijn, kan billijken”⁷⁷.

Op grond van zijn pacifisme, dat de vervolging en het doden van kettters laakte, keurde Erasmus, al ontwaakte overal in Europa een nieuwe geestdrift voor een vastberaden geloofsstrijd⁷⁸, de Turkenkruistocht af⁷⁹. Niet met geweld, maar wel in een bestrijding der Turken door middel van de uitstraling van de evangelische leer, moet de christenheid redding zoeken, schreef hij op 21 mei 1515 aan paus Leo X⁸⁰. Toch heeft Erasmus later geen afstand van de tijdgeest kunnen nemen. Zo schijnt zijn brief van 2 september 1532 aan Peter Tomiczki⁸¹ te pleiten voor de Turken-

75. *Ibid.*, p. 107, ep. 1033, r. 258-260: „Nec unquam sciens ero vel magister erroris vel author tumultus; omnia passurus citius quam seditionem excitaturus”.

76. *Ibid.*, VIII, p. 383, ep. 2285, rr. 9-20: „Nec satis admirari possum unde tantus stupor Christianorum animos occuparit... Bellis, latrocinii, civilibus tumultibus, factionibus, expilationibus, pestilentiiis, penuriae, fami in tantum assuevimus ut iam pro malis non habeantur” (brief van 17 maart 1530 aan Jan Rinck, professor te Keulen).

77. *Ibid.*, I, Oxford, 1906, p. 552, ep. 288, r. 36-38: „... potestne ulla huius mundi res esse tanti ut ad bellum provocet? Rem adeo perniciosam, adeo tetram ut etiam cum iustissimum est, tamen nulli vere bono placeat” (brief van 14 maart 1514 aan Antoon van Bergen).

78. Cfr. G. Schnürer, *De Katholieke Kerk en de beschaving tijdens de Barok*, Haarlem, 1951, p. 69.

79. Cfr. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, III, p. 364, ep. 858, r. 78-103.

80. *Tbid.*, II, p. 85, ep. 335, r. 177-182: „Et haud scio an, quemadmodum ipse Christus una cum suis Apostolis ac Martyribus beneficentia, patientia, sancta doctrina sibi subegit universum orbem, ita rectius Turcas vitae pietate subacturi simus quam armis; ut iisdem rationibus vindicetur Christianum imperium quibus olim paratum esse constat”. Hetzelfde standpunt nam hij in, de 14de augustus 1518, in zijn brief aan Paul Volz (1480-1544), abt van Hügshofen: „Efficacissima Turcas expugnandi ratio fuerit si conspexerint in nobis elucere quod docuit et expressit Christus; si senserint nos non ipsorum inhiare imperiis, non sitire aurum, non ambire possessiones, sed praeter eorum salutem et Christi gloriam nihil omnino quaerere” (*ibid.*, III, p. 364, ep. 858, r. 103-107).

81. Peter Tomiczki (ca. 1465-1535), bisschop van Krakau.

oorlog⁸², doch als laatste mogelijkheid, na de mislukking van de wapenstilstand⁸³.

Even goed in de bestraffing der ketters als in de bestrijding der Turken bleef derhalve Erasmus' uitdrukkelijk voorkeur: toestanden saneren met inachtneming der voorzichtigheid die de christenen paste, naar het voorbeeld der christelijke gemeenschap der eerste eeuwen, die de ketterij bestreed met vrome geleerdheid⁸⁴. Onwrikbaar staat het voor hem vast, liever verscheurd te worden dan tweedracht in de hand te werken, vooral in religieuze aangelegenheden⁸⁵, vertrouwde hij openhartig toe, op 13 augustus 1521, aan Peter Barbirius⁸⁶.

Zijn methodologie, om als bemiddelaar in de twist tussen de christenen te kunnen optreden, bleef hij derhalve steeds trouw volgen: vasthouden aan de fundamentele geloofspunten, die duidelijk uit de Schrift af te lezen zijn. Herhaaldelijk heeft hij dan ook in zijn werken, de theologen de raad gegeven bij de Schrift en tevens bij de traditie, door de kerkvaders uitgedrukt, aan te sluiten⁸⁷.

Met het welzijn van velen voor ogen, heeft de Rotterdamse humanist tot het laatste toe gedroomd van verdraagzaamheid, en verzucht naar het herstel van vrede en eendracht in de christelijke wereld. Begrijpelijk, bleef hij derhalve ijveren zowel voor een politieke als voor een godsdienstige vrede.

82. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, X, p. 91, ep. 2713, r. 6-12: „Cesar cum Germaniae principibus auctore Pontifice orditur hic telam, quomodo finiendam nescio. Expeditiones ille cruciate frequenter nobis male cesserunt; et si hoc bellum suscipitur cum tota ditione Turcarum pro universo nomine Christiano, oportebat omnium Christianorum regum consensu suscipi: quod factum esse negant”.

83. *Ibid.*, IV, p. 189, ep. 2452, r. 29-37; „Cum Turca sperantur induciae, quod quidem existimo non tantum ad reipublicae commoda, verum etiam ad Christi religionem propagandam esse conducibilius... Tot iam diu flagellis afflicti sumus, bellis, tumultibus, pestilentis subinde spetiem mutantibus, summa charitate rerum atque etiam penuria, nec solet dominus irasci in finem, sed in ira recordari misericordiae” (brief van 15 maart 1531 aan George van Saksen).

84. *Ibid.*, VII, p. 466, ep. 2037, r. 260-263: „Si quid corrigendum est, adhibeatur ea moderatio quae Christianos decet, quamque praestitisse videmus priscos illos, quorum erudita pietas cum tot haereseon cuneis feliciter depugnavit” (brief van 1 september 1528 aan Jan Longlond (1473-1547), bisschop van Lincoln in 1521, kanselier van Oxford in 1532). Cfr. G. Chantraine, „Mystère” et „Philosophie du Christ” selon Erasme. *Etude de la lettre à P. Volz et de la „Ratio verae theologiae”*, Gembloux, 1971, p. 107-111.

85. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, IV, p. 559-560, ep. 1295, r. 186-187: „At mihi stat semperque stabit sententia vel membratim discerpi potius quam fovere discordiam; praesertim in negotio fidei”.

86. Petrus Barbirius, werd in 1529 deken van het kapittel der kathedraal van Doornik.

87. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, VII, p. 76, ep. 1828, r. 33-35: „In libris meis nonnumquam admoneo theologos, ut omissis quaestionibus sophisticis adeant fontes Scripturarum, evolvant sanctos Ecclesiae doctores” (brief van ca. 26 mei 1527 aan Willem Warham (ca. 1450-1532), aartsbisschop van Canterbury).

Om de gedroomde verzoening in de verscheurde christelijke wereld dan ook te bereiken, liet Erasmus de religieuze en de politieke factoren doorheen spelen, daar de godsdienstige problemen nauw verbonden waren met sociaal-economische en politieke kwesties⁸⁸. Erasmus is er immers diep van overtuigd dat de Kerk het niet zonder rust en orde kan stellen, en dat derhalve de wereldlijke vorsten op hun wijze Christus moeten dienen door de openbare orde te handhaven⁸⁹. In hun opdracht moeten de vorsten zich derhalve aan de goddelijke rechtvaardigheid spiegelen⁹⁰.

Als vurig voorstander van de vrede en zich diep bewust van de interferentie der religieuze en politieke problemen, ontplooid Erasmus in 1530 een grote activiteit gedurende de hele periode van de Rijksdag van Augsburg, waar men een overeenstemming zeer nabij waande. Steeds opnieuw schreef hij aan de invloedrijken en maande hij hen aan een vredelievende en verzoenende houding aan te nemen. Zo schreef hij onomwonden aan Bernard van Cles⁹¹, de voornaamste raadgever van keizer Ferdinand, dat oorlog voeren en doden volstrekt geen bewijzen van grootmoedigheid voor een vorst zijn, maar wel woelige tijden te kunnen keren door voorzichtige raadgevingen⁹².

Zo Erasmus zich wel bewust was dat in vele omstandigheden de politieke en religieuze problemen interfereerden, Lipsius van zijn kant, al bleef hij op het ideologische standpunt van het irenisme, wist al te goed dat tal van godsdienstige kwesties sterk afhankelijk waren van politieke omstandigheden. Al trachtte hij het schone humanistische droombeeld van de verdraagzaamheid te redden, toch had hij in het diepst van zijn gemoed ervaren dat zij dikwijls werd misbruikt om de broederstrijd te verantwoorden. Zo kwam hij ertoe, in zijn *Politica*, voor het benaderen van de in zijn tijd nog even zeer omstreden probleem van de bestraffing der ketters, een disjunctie aan te brengen. Tegen de enkeling die er een andere overtuiging op nahoudt, maar rustig blijft, dient geen ge-

88. Cfr. H. Wansink, *op. cit.*, p. 33.

89. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, III, p. 369, ep. 858, r. 277-281: „Ne protinus igitur horum quae geruntur a principibus aut prophanis magistratibus, Christianum faciamus autorem, aut, ut nunc loquuntur, iuri divino asseramus. Crassa quaedam ab illis tractantur, nec omnino Christianae puritatis, sed quae tamen insectanda non sint, utpote necessaria ad rerum ordinem tuendum” (brief van 14 augustus 1518 aan P. Volz).

90. *Ibid.*, r. 285-288: „Honorandi sunt ubi suo funguntur officio... Sublucet enim in his quoque imago vel umbra verius divinae iustitiae...”.

91. Bernard van Cles (1485-1539), werd op 12 juni 1514 bisschop van Trente, voorzitter van de Geheime Raad in 1526 en opperkanselier in 1528. Clemens VII benoemde hem tot kardinaal in 1530.

92. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, IX, p. 47, ep. 2383, r. 39-42: „Armīs saepenumero deterrimi superiores sunt, nec magni ingenii est occidere; verum turbulentissimam tempestatem prudentibus consiliis ad quietem redigere, id demum facinus est summo Principe dignum”.

weld gebruikt. Maar tegen hen die hun afwijkende meningen aan anderen willen opdringen, vooral tegen hen die oproer verwekken, moet hardhandig worden opgetreden. In dergelijke gevallen is toegevendheid misplaatst: het is immers beter dat één lid omkome, dan dat het hele lichaam ten gronde gaat⁹³. Heeft Lipsius met zijn subtiele indeling der ketteren in twee categorieën het ketterdoden willen goedpraten? „Het is de humanist en de individualist die hier spreekt”, oordeelde H. F. Bouchery, „Lipsius blijft, ook in den beruchten passus, zijn eigen leer getrouw”⁹⁴. Bedenken wij echter bij de beoordeling van de betwiste woorden, ‘ure’, ‘seca’, dat Lipsius bij het aanhalen van Cicero’s woorden zich diens argumentatie ten nutte maakte. Deze laatste immers wettigde door het zelfverdedigingsrecht van de gemeenschap, dat op het natuurrecht steunde, een dergelijk optreden tegen wie de samenleving in haar bestaansrecht bedreigde⁹⁵. Dat Lipsius zich derhalve op deze bewijsvoering beriep, kunnen wij uit de gedachtengang opmaken. Voor hem immers, is een vergrijp tegen de godsdienst een schending van de rechten van de gemeenschap⁹⁶. Heeft Lipsius anderzijds ook niet gedacht aan het bijbelse standpunt, waar de apostel Johannes het woord van de hogepriester Kaïfas aanhaald: „Beseft gij dan niet, dat het goed voor u is, dat één mens sterft voor het heil van het volk, en niet het hele volk te gronde gaat?”⁹⁷. Deze hypothese wordt bekrachtigd door Lipsius’ antwoord van 1 april

93. J. Lipsius, *Politiorum... libri VI; Opera Omnia*, IV, p. 47a-47b: „... duo genera eorum facio qui in Religione peccant: qui Publice, et qui Privatim. Publice peccare dico, qui et ipsi male de Deo receptisque sacris sentiunt, et alios ad sentiendum per turbas impellunt. Privatim, qui pariter male sentiunt, sed sibi. De primis primo quaeritur, an talibus esse debeat impune? Nego. Puniantur a te, ne tu pro illis puniaris. Maxime si turbant. Melius enim est, ut pereat unus, quam ut pereat unitas. Violatarum religionum aliubi atque aliubi diversa poena est, sed ubique aliqua. Clementiae non hic locus. Une, seca, ut membrorum potius aliquod, quam totum corpus intreat”. Cfr. M. T. Cicero, *In M. Antonium Philippica octava*, 15: „In corpore si quid eius modi est quod reliquo corpori noceat, id uri secarique patimur, ut membrum aliquod potius quam totum corpus intreat: sic in rei publicae corpore, ut totum salvum sit, quicquid est pestiferum amputetur”.

94. H. F. Bouchery, *Waarom Justus Lipsius gevierd?*, in *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren*, nr. 8, Brussel, 1949, p. 33.

95. Cfr. E. Remy, *Trois Philippiques de Cicéron*, II, Leuven, 1941, p. 202: „Cicéron s'appuie, en outre, sur la loi naturelle... L'exécution immédiate, sans recours aux formes légales de procédure et de jugement lui paraît une mesure de défense sociale”.

96. J. Lipsius, *Politiorum... libri VI; Opera Omnia*, IV, p. 47b: „Nam quod in religionem divinam committitur, in omnium fertur in iniuriam”.

97. *Joha.*, 2, 50: „Nec cogitatis quia expedit vobis ut unus moriatur homo pro populo, et non tota gens pereat”.

1590 aan Coornhert, waarin hij als getuige van zijn stelling, de apostelen Petrus⁹⁸ en Johannes oproept⁹⁹.

Voor Lipsius is de godsdienstvrijheid slechts aanvaardbaar onder de uitdrukkelijke grondvoorwaarde, dat de vrijheid der anderen meteen wordt erkend. De vrijheid van mening verwerpt Lipsius derhalve niet¹⁰⁰, maar als een twistzieke minderheid die vrijheid misbruikt, dwarsboomt zij daardoor de vrijheid der anderen, en dreigt zij op haar beurt een tirannie te worden. Voor hem is vrijheid derhalve geen ongebondenheid, die de onenigheid in de hand werkt, maar een onderwerping aan een waarde¹⁰¹.

Deze beruchte passus van het 'ure' en 'seca' moeten wij situeren in het verloop van Lipsius' gedachtenwereld en zijn evolutie in de laatste jaren van zijn verblijf te Leiden.

Met de twee grote werken uit zijn Leidse periode, zijn *De Constantia* en zijn *Politica*, zocht Lipsius naar verbetering voor de kwalen van zijn tijd¹⁰². Hij stelde vooreerst een bittere diagnose van een eeuw, rijk aan godsdienstvormen, maar arm aan ware godsvrucht. Wat bereikte men met al die twisten, subtiliteiten en strijd, dan met de Socrates van Aristophanes op de wolken te wandelen?¹⁰³ Aanleunend bij de stoïcijnse wijsbegeerte, evolueerde Lipsius naar het oorspronkelijke, het evangelische christendom. Zijn doelstelling heeft hij trouwens zeer duidelijk in een brief van 5 april 1584 verwoord aan Laevinus Torrentinus¹⁰⁴. „De filosofie van de Oudheid”, schreef hij, „heb ik immers aan de christelijke

98. Cfr. *2 Petr.*, 2, 4: „Si enim Deus angelis peccantibus non pepercit, sed rudentibus inferni detractos in tartarum tradidit cruciandos, in iudicium reservari”.

99. J. Lipsius, *De una Religione; Opera Omnia*, IV, p. 153b: „Scilicet qui probam religionem oppugnant sunt Iohannes et Petrus”.

100. Fr. De Nave oordeelt echter in haar voortreffelijke studie, dat met deze indeling der ketteren, Lipsius bewijst dat hij de godsdienstvrijheid totaal verwierp, maar toch de gewetensvrijheid aanvaardde volgens het argument dat het geloof zich niet laat dwingen (Fr. De Nave, *De polemiek tussen Justus Lipsius en Dirck Volckerisz. Coornbert (1590): Hoofdoorzaak van Lipsius' vertrek uit Leiden (1591), De Gulden Passer*, XLVIII, 1970, Antwerpen, 1971, p. 6).

101. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI; Opera Omnia*, IV, p. 114a: „Assidue cogita: 'quanto libertate discordi servientibus sit utilius, unum esse cui serviant'” (cfr. C. Plinius, *Panegyricus Traiano Augusto dictus*, 32).

102. J. Lipsius, *De Constantia; Opera Omnia*, IV, p. 371: „Solatia malis publicis quaesivi”.

103. *Ibid.*, p. 368: „Nec saeculum hoc satis mihi placet, (audebo dicere) quo nullum umquam feracius religionum fuit, sterilius pietatis. Quae contentiones ubique? Quae rixae? Et cum omnia fecerint, cum caelum et terram subtilis ingenii ala pervolarint; quid aliud, quam, cum Aristophaeno Socrate, ἀεροβατοῦσι?” (cfr. Aristophanes, *Nubes*, 225).

104. Laevinus Torrentinus (van der Beken) (1525-1595), studeerde letteren en rechtswetenschappen te Leuven en Bologna. In 1557 werd hij raadsman van Robert de Berghes. Gedurende eenendertig jaar verbleef hij in het prinsbisdom Luik. Op 29 juni 1576 werd hij tot bisschop van Antwerpen benoemd. Pas in 1587, gelet op de politieke en financiële moeilijkheden, kon hij het bestuur van het hem toegewezen bisdom in handen nemen.

waarheid willen aanpassen" ¹⁰⁵. Net als Erasmus ¹⁰⁶, liep hij derhalve om zijn doel te bereiken, in het spoor der kerkvaders, want de synthese van theologie en klassieke beschaving meende hij te moeten vinden bij de 'patres' van de Kerk. Het teruggrijpen naar de visie van de kerkvaders is echter geen historische belangstelling zonder meer. Veel meer, het is bij hem de stelligste overtuiging, dat er bij de kerkvaders een synthese te vinden is, waaraan de wereld behoefte heeft ¹⁰⁷.

Lipsius evolueerde dus naar het oorspronkelijk christendom ¹⁰⁸, en hij nam geen aanstoot aan het feit dat toen straffen werden opgelegd, in verhouding met de zwaarte van het misdrijf ¹⁰⁹. Anderzijds was hij zich steeds meer bewust dat een te lakse houding van de gezagdragers de onenigheid in de christelijke wereld in de hand zou werken. Bewijs hiervan, zijn visie op de gezagsuitoefening, verwoord in de *Politica*. „Hij (de vorst) moet zich aan één godsdienst houden en deze dan ook verdedigen" ¹¹⁰. Deze verdediging motiveerde hij uitdrukkelijk: de religie waarborgt de veiligheid en het bestaan van de Staat ¹¹¹. Vandaar dat een te toegevende

105. M. Delcourt & J. Hoyoux, *Laevinus Torrentius. Correspondance*, I, *Période Liégeoise 1583-1587*, Parijs, 1950, p. 138, nr. 65bis: „Aptare enim veterem philosophiam ad Christianam veritatem volui..." (cfr. J. Kluyskens, *Laevinus Torrentius als humanist, wegwijzer van Justus Lipsius*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 19, Antwerpen, 1972, p. 77-88).

106. Cfr. C. Augustijn, *Erasmus, vernieuwer van kerk en theologie*, Baarn, 1967, p. 67: „Het beeld van de gouden stroom van de patres in tegenstelling tot de magere beekjes van de scholastiek betreft hij in feite ook op de kerk als zodanig. Toen leefde de kerk nog dicht bij de bron, bij Christus. Hoezeer is zij thans van de grote meester afgeweken!"; J. Coppens, *Erasmus' laatste bijdragen tot de bereniging der christenen*, in *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, XXIV, 3, Brussel, 1962, p. 15-16: „Naast de Schriftuur treedt thans uitdrukkelijk en herhaaldelijk de traditie naar voren. Verder wordt aan de tradities van de Kerk van Rome een ererang gegund..."

107. J. Lipsius, *De Constantia*, Leiden, 1589, p. 1-4: „Augustini consilium esse scio, quae a Philosophia scripta sunt colligere, et 'in usum nostrum vindicare possessoribus illis iniustus erepta'. Hoc sequi volui... Priscos illos potius patres vide, Graecos Latinosque. Denso agmine a nobis omnes stant, et modestum Philosophiae studium non ferunt in Christiano solum, sed inculcant et suadent, quorum auctoritatis scuto, satis me putem sine alia ulla ratione contra gigantes istos tectum".

108. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI; Opera Omnia*, IV, p. 46b: „Et tenenda (religio) ex ritu veteri".

109. J. Lipsius, *De una Religione; ibid.*, p. 153b: „Ut criminum gradus sunt, ita poenarum: et quosdam Pecunia, alios Exsilio, raros aliquos Morte ego multem. In prisca Ecclesia nonne semper factum?" (brief van 1 april 1590 aan D. Coornhert).

110. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI; ibid.*, p. 46a: „Unam religionem retinendam ei, et defendendam".

111. J. Lipsius, *Ad libros Politicorum Breves Notae; ibid.*, p. 122a: „Serio cogitare debet Princeps, Religio neglecta aut prolapsa, trahit semper rempublicam secum, et trahet. Vates ille haud vanus:

„Di multa neglecti dederunt

Hesperiae mala luctuosae" (cfr. Q. F. Horatius, 3, *Carmina*, 6, 7-8. Lipsius' standpunt treffen wij ook aan bij J. Bodin, *Les six livres de la République*, Parijs,

tolerantie, in de tweede helft van de zestiende eeuw, algemeen voor gevaarlijk werd gehouden. De verdraagzaamheidspolitiek werd zelfs door haar vroegere voorstanders als Willem van Oranje veroordeeld¹¹². Na jaren zoeken was Lipsius tot de slotsom gekomen dat een ordelijke Staat de onontbeerlijke garantie bood voor de door alle confessies zo gewenste godsdienstvrede. In het slotgebed van het vijfde boek van zijn *Politica* verzuchtte hij derhalve naar een vrede, voorwaarde en tevens vrucht van een verstandhouding tussen de partijen. Moge God de mensen heil brengen, een eind maken aan de rampen. Dat er tevens een eind come aan de broederstrijd en Gods vrede over de mensen neerdale¹¹³.

Lipsius vatte zijn zienswijze samen over een wijs bestuur dat noch op een te grote vrijheid noch op een te nauwgezette onderdanigheid aanstuurt, met een nuchtere vaststelling uit de geschiedenis. „De mensen zijn van nature zó dat zij noch een volledige onderwerping, noch een volledige vrijheid kunnen dragen: onderworpen moeten zij zijn, om te gehoorzamen, maar niet om slaven te zijn”¹¹⁴.

Na een scherpe diagnose van de kwalen van zijn tijd te hebben gesteld, zocht hij naar een aangewezen therapie om de christenen tot verstandhouding op te leiden. Na zich akkoord te hebben verklaard over de noodzakelijkheid van een geordende staat, moeten de christenen opzien naar het oorspronkelijke christendom, waar, in zijn ogen, eensgezindheid heerste, een tijd waarin theologische disputen geen onenigheid teweegbrachten¹¹⁶.

1576, p. III: „Polybe gouverneur et lieutenant de Scipion l'Africain, estimé le plus sage politique de son aage, ores qu'il fust droit Athéiste, neantmoins il recommande la religion sur toutes choses, comme le fondement principal de toutes Républiques...” (Cfr. P. Mesnard, *L'essor de la Philosophie politique au XVIIe siècle*, Parijs, 1952, p. 542: „Bodin... assigne à la religion un rôle considérable dans l'édifice politique: non seulement elle est le ciment indissoluble et l'Etat... mais l'éducation du futur citoyen, la surveillance de la moralité publique est sous son administration directe...”).

112. G. Güldner, *op. cit.*, p. 60: „Die Vertreter der Toleranz mussten zur Einsicht kommen, dass ihr Ideal zur Zeit nicht zu verwirklichen sei... Oranien musste einsehen, dass seine Toleranzpolitik unrealistisch war...”, Cfr. C. Boer, *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje*, 's-Gravenhage, 1952, p. 107.

113. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI*; *Opera Omnia*, IV, p. 106b: „Breves, sed calidas preces converto. O macro Domini, quousque non requiesces? Ingredere in vaginam tuam, refrigerare, et sile. Cogita super nos cogitationes pacis et non afflictionis, ut des nobis finem et patientiam, et invocabimus, et vivemus” (Cfr. *Prophetia Ieremiae*, 47, 6).

114. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI*; *Opera Omnia*, IV, p. 52b: „Hoc ex ingenio hominum est: qui nec totam servitutem pati possunt, nec totam libertatem: domiti ut pareant, non ut serviant” (Cfr. C. Tacitus, *Historiae*, I, 16).

115. Lipsius heeft zich ongetwijfeld het beeld van de eerste christenheid wat geïdealiseerd of romantisch voorgesteld, hij voerde een moeilijke strijd op een ogenblik dat de kloof tussen de verscheidene confessies reeds diep was (Cfr. H. F. Bouchery, *op. cit.*, p. 37: „God eren door deugdzaam te leven, en de deugd be-

Al evolueerde Lipsius naar het besef van de noodzakelijkheid van een gedirigeerde vrijheid, toch bleef hij stellig houden aan de erkenning van de vrijheid van mening. Als een agressieve groep echter, die vrijheid bespot, vernietigt zij daardoor de vrijheid der anderen, en vervalt zij onvermijdelijk in een tirannie. Opvallend is derhalve in Lipsius' gedachtenwereld de constante afschuw van de tirannie die zowel de gemeenschap als de dagelijkse verhoudingen bedreigt, indien de vrijheid niet voortdurend wordt beschermd. Wij beklagen ons over de dwingelandij, had hij reeds in zijn *De Constantia* geschreven, maar dragen haar kiemen in ons hart omsloten. Indien wij ervoor niet durven uitkomen, ligt het doorgaans niet aan onze wil, maar eerder aan de omstandigheden. Voorbeelden, vervolgde hij, liggen voor het grijpen in het dagelijkse leven: een te streng optreden van een vader tegen zijn zonen, een meester tegen zijn slaven, een leermeester tegen zijn leerlingen¹¹⁶.

Dezelfde afkeer van de tirannie, die de menings- en godsdienstvrijheid kon knellen, treffen wij ook aan in de *Politica*: noch vorsten, noch individuen mogen naar goeddunken hun religieuze overtuiging aan de anderen opleggen¹¹⁷. Wij mogen dus besluiten dat Lipsius' ideaal is gebleven, de verdraagzaamheid¹¹⁸. De vrijheid, en meer bepaald, de godsdienstvrijheid diende beschermd. Zich hiervan wel bewust mocht Lipsius aan Coornhert op 1 april 1590 schrijven dat zijn tegenstrever niet de vrijheid maar de ongebondenheid verdedigde¹¹⁹.

trachten langs den weg der Rede, bron van rust en orde, evenwicht en juiste maat, van bezinning, verdraagzaamheid en vredig geluk: dat is het ideaal waarvoor Lipsius moedig heeft gestreden. Het is de tragedie van zijn leven geweest dat de strijd, dien hij daarvoor voerde, naar hij wel besepte, een hopeloze strijd was, in een tijd die geheel van dat humanistisch ideaal was vervreemd". Hij volgde hierin Erasmus' voorbeeld, die ook een zeer geïdealiseerd beeld van de vroege christenheid had (cfr. C. Augustijn, *op. cit.*, p. 66).

116. J. Lipsius, *De Constantia...*; *Opera Omnia*, IV, p. 416a: „Nos illiipsi qui de tyrannide querimur, semina tyrannidis inclusa in pectore gestamus: nec voluntas plerisque ea efferendi deest, sed facultas... Exemplum in cottidiana ista vita. Vide mihi patrem illum saevientem in filios, dominum in servos, praeceptorem in discipulos”.

117. J. Lipsius, *De una Religione*; *Opera Omnia*, IV, p. 167b: „Quod si regum non est religiones pro arbitrio imponere: quanto minus privatorum?”.

118. *Ibid.*, p. 68b: „Nam 'libertas iuxta bonis et malis, strenuis et ignavis optabilis est'...” (cfr. C. Sallustius, *Epistola Ia ad Caesarem*, II). Maar wie de rechten van de vrijheid niet wil erkennen, moet op grond van deze vrijheid zelf uit de gemeenschap gehaald; *ibid.*, p. 107a: „'Nec privatos focos, nec publicas leges, nec libertatis iura cara habere potest, quem discordiae, quem caedes civium, quem bellum civile delectat. Eumque ex numero hominum eiiciendum, ex finibus humanae naturae exterminandum puto'” (cfr. M. T. Cicero, *In M. Antonium Phillipica tertiadecima*, I).

119. J. Lipsius, *Epistolarum (quae in Centuriis non extant) decades XXIX*, Harderwijk, 1621, p. 8: „Acriter tu causam hanc non Libertatis sed Licentiae agis...”.

Voegen wij eraan toe dat Lipsius de uitdrukking van het 'ure' en 'seca' betreurd heeft. In de *De una Religione* heeft hij zijn standpunt over de bestraffing der ketters toegelicht en geoordeeld zijn zegswijze, en meteen zijn gestrengheid te moeten afronden¹²⁰. Ook had hij spijt van zijn vinnige polemieek met Coornhert. Getuige zijn brief van 4 maart 1591 aan Hendrick Laurensz Spiegelhel¹²¹. „'t Mis haeght my dat ick met D[irk] V[olckerts] C[oorhert] ghetwist hebbe. Indien ick 't wederom soude beginnen, mijn schrift soude matiger zijn: Maer de wind der hertztochten verruckt ons altemet. En ick sie hoe wanckelbaer ick stae op den wegh van onse standvastigheid”¹²². Des te pijnlijker immers was deze bitsige twist daar, naar Güldner terecht opmerkte, hij eerder een droevig misverstand was dan een onoverkomelijk meningsverschil. Coornhert verlangde een volledige scheiding van Kerk en Staat, en begreep niet dat Lipsius hetzelfde doel nastreefde, maar vanuit een ander gezichtspunt. Coornhert verwierp alle invloed van de wereldlijke macht in religieuze aangelegenheden, terwijl Lipsius van zijn kant de tussenkomst van theologen in de politiek afwees. Coornhert rukte het 'ure' en 'seca' uit het tekstverband, aldus Güldner, en hierdoor verdacht hij Lipsius een voorvechter van de terechtstelling der ketters te zijn. Het is duidelijk, besluit schrijver, dat hij Lipsius verkeerd heeft verstaan¹²³.

Lipsius stelde inderdaad in zijn *Politica* de verstandhouding met de verscheidene christelijke confessies als het hoogste ideaal. Zoals, wanneer in een snarenspeel disharmonie ontstaat, men het niet onmiddellijk gaat onderbreken, maar het geleidelijk tot harmonie

120. J. Lipsius, *De una Religione; Opera Omnia*, IV, p. 164a: „O verba nata in turbas! periissent illa, et calamus, cum scripsi. Et tamen ratione si diiudicamus, quid peccant? A veteris medicinae ritu sumptus sermo, qui in ulcere aut vulnere secabant, et deinde sistendo sanguini urebant” (cfr. M. T. Cicero, *In M. Antonium Philippica octava*, 15).

121. Hendrick Laurensz Spiegelhel (1549-1612), koopman, humanistisch dichter. Hij bleef het rooms-katholicisme trouw, doch had afkeer van theologisch getwist en stond buiten de partijen. Hij was met Lipsius en met Coornhert bevriend.

122. Cfr. D. V. Coornhert, *Ethica, Zedekunst*, 1630, f. [A6].

123. G. Güldner, *op. cit.*, p. 101-102: „Coornhert wollte eine völlige Trennung von Staat und Kirche, und er erkannte nicht, dass Lipsius das gleiche wollte, nur unter einem anderen Gesichtspunkt. Coornhert wollte jeglichen Einfluss der weltlichen Obrigkeit aus dem religiösen Bereich fernhalten und Lipsius umgekehrt jeden Einfluss der Theologen auf die Politik verhindern, nur wagte er das in seiner „Politica” nicht so ausdrücklich zu formulieren. Aus dieser von Coornhert nicht erkannten grundsätzlichen anderen Position erklären sich die Missverständnisse. Coornhert sah in Lipsius' Religionskapiteln einmal nur den Einfluss, den Lipsius seiner Meinung nach dem Fürsten in religiösen Dingen zubilligte, und zum anderen das „ure, seca”, mit dem Lipsius für ihn ein Verfechter der Ketzerhinrichtung war, ohne dass er die weiteren Formulierungen des 3. und vor allem des 4. Kapitels mit hinzug. Es ist deutlich, dass er damit Lipsius falsch verstand...”.

tracht te brengen, zo ook moet het gebeuren met het geloof ¹²⁴. De coëxistentie was dus Lipsius' droom en wens.

Om het vredig samenleven der christenen mogelijk te maken, oordeelden Erasmus en Lipsius dat de gelovigen zich niet aan twistvragen en subtiliteiten moesten vergrijpen, maar vrede moesten nemen met het voorhouden van algemene richtlijnen, waarmee alle partijen zich akkoord konden verklaren ¹²⁵. Derhalve moet de vraag worden behandeld of beide humanisten zich in hun werken of in hun briefwisseling nader hebben verklaard over dat essentiële. Staan zij achter bepaalde opties? Hebben zij uit de Openbaring of uit de Traditie geëxcerpeerd om de geschillen die onder de christenen waren gerezen, met gezag te beslechten? De relativiteit van de cultusvormen beseffend, spanden zij zich in, aansluitend bij de bronnen, om ongeschonden het geloof aan de christenen door te geven. In zijn brief van 5 januari 1523 aan J. Carondelet bepaalde Erasmus kernachtig doel en grenzen van de theologie. De Schrift geldt als enige bron; zij alleen moet worden doorgegeven ¹²⁶. Doch hier is een kentering ingetreden; hij verwijst in de latere jaren steeds meer naar de kerkvaders. In zijn brief van 13 augustus 1527 aan Jan Lasky, primaat van Polen, geeft hij een ereplaats aan Ambrosius ¹²⁷. Begrijpelijk, want deze kerkvader was de grote voorvechter enerzijds van de onafhankelijkheid van de Kerk, en anderzijds van haar eenheid. Voor hem immers moeten Kerk en Staat gescheiden zijn, doch aan de Staat komt een beschermingsrecht toe ¹²⁸.

Niet onbelangrijk is tevens Erasmus' verklaring twee jaren later aan Louis Ber ¹²⁹ in een brief van 30 maart 1529, waarin hij hem een synthesebeeld van zijn levenswerk geeft. Zijn filologische en

124. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI*; *Opera Omnia*, IV, p. 48a: „In fidibus siquid discrepat, non abruptis statim, sed paulatim reducis ad concentum: in Fide cur non idem fit?”.

125. Cfr. D. Erasmus, *Opera Omnia*, Leiden, 1703-1706, 500 D-E: „De verbis nulla sit digladiatio, modo de re conveniat”; J. Lipsius, *Politicorum... libri VI*; *Opera Omnia*, IV, p. 10: „Nec enim ad disputationes aut amoenitates me diffudi... ideoque nec ad tenuium rerum monitiunculas abii, contentus Communia quaedam praecepta dedisse, et velut decreta”; *ibid.*, p. 19a: „In verbis etiam aut quaestiuiculus ne nimium mihi pruri”.

126. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, V, p. 178, ep. 1334, r. 229-231: „Imo hoc demum est eruditionis theologicae, nihil ultra quam sacris literis proditum est, definire; verum id quod proditum est, bona fide dispensare”.

127. *Ibid.*, VII, p. 120, ep. 1855, r. 18-20: „Inter priscos autem Ecclesiae doctores Latinos, vix alium arbitror esse digniorem cuius extent integrae lucubrationes, quamdivum Ambrosium”.

128. Cfr. F. Cayré, *Patrologie et Histoire de la Théologie*, I, Parijs-Doornik-Rome, 1931, p. 522-525.

129. Louis Ber (1479-1554), theoloog, rector van de universiteit te Basel in 1514 en 1520. Na de doorbraak van de Hervorming te Basel verliet hij de stad en vestigde zich te Freiburg tot aan zijn dood.

zijn literaire studies stonden in dienst van de theologie¹³⁰. Daarom achtte Erasmus zich gemachtigd de theologen op hun plichten te wijzen. Minder belangrijke problemen moeten zij achteloos voorbijlopen. Met dergelijke twistvragen beogen zij trouwens meer uiterlijk vertoon dan echte godsvrucht. De theologen zullen zich echter toeleggen op een terugkeer tot de bronnen, de Schrift en de kerkvaders¹³¹. Zo heeft Erasmus zich ingezet voor een vernieuwing der theologie, die een terugkeer was. In de navolging van de kerkvaders beoogde hij niet zozeer een historische interesse, dan wel van deze oude meesters een beeld te geven, waaraan zijn tijd behoefte had¹³². De Schrift blijft echter hoofdzaak in het leven der christenen, want de vrede van het Evangelie verzoent hen met God en verbindt hen tevens in onderlinge eendracht¹³³.

Het ideaal van een hervorming der Kerk naar de maatstaf van de vroegchristelijke gemeente lokte ook Lipsius aan. Naar zijn mening konden de twistpunten der verscheidene confessies door een terugkeer tot de geest der eerste eeuwen van het christendom worden overbrugd. Vooreerst zal een teruggrijpen naar de bronnen duidelijk aantonen dat de Kerk enig is¹³⁴. De Schrift bepaalt vooral de norm van de echte godsdienst¹³⁵.

Voor Erasmus en voor Lipsius is de Schriftuur dus de ware sleutelpositie, waaraan de christenen van welke confessie ook, zich te houden hebben. Zo kon Erasmus in de boven aangehaalde brief aan J. Carondelet besluiten dat de eerste christenen wijs deden door zich slechts duidelijk te durven uitspreken over de in de Schrift ondubbelzinnig afgekondigde waarheden¹³⁶. Beide humanisten zagen derhalve in een terugkeer tot de bron, de redplank

130. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, VIII, p. 120, ep. 2136, r. 186-187: „Provexi linguas ac politiores litteras, magno rei theologiae bono...”.

131. *Ibid.*, r. 190-192: „Adhortatus sum theologos ut omissis questiunculis quae plus habent ostentationis quam pietatis, conferrent sese ad ipsos Scripturarum fontes et ad veteres Ecclesiae doctores”.

132. Cfr. C. Augustijn, *op. cit.*, p. 64-66.

133. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, V, p. 171, ep. 1333, r. 339-340: „Pacis Evangelium dicitur primum Deo nos reconcilians, deinde nos inter nos mutua concordia copulans” (brief van 5 januari 1523 geadresseerd aan Ferdinand van Oostenrijk (1503-1564), broer van Karel V).

134. J. Lipsius, *Cent. ad Italos et Hispanos*, p. 10, ep. II: „Prima et summa opinio est, nihil hic sapere praeter id quod Ecclesia prisca, id est nostra. Nam qui aliquid libavit e Patribus aut Conciliis (nos fecimus) scit illam esse unam” (brief van 20 augustus 1593 aan Franciscus Bencius, lid van de jesuïetenorde) (Wij citeren volgens de derde uitgave, Antwerpen, 1613).

135. J. Lipsius, *De una Religione; Opera Omnia*, IV, p. 160b: „Nulla religio alia nisi unius Dei tenenda est. Quae haec est? Christiana. Unde petimus? E libris sacris...”.

136. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, V, p. 176, ep. 1334, r. 142-145: „Veteres autem parcissime de rebus divinis philosophabantur; neque quicquam audebant de his pronunciare, quod non esset aperte proditum in literis quarum autoritas nobis est sacrosancta”.

voor hun tijd, want al te zeer was de theologie vervallen in een twistzieke scholastiek. Deze was afweken van de oorspronkelijke bronnen, zodat zij voor de humanisten als wetenschap onaanvaardbaar werd¹³⁷.

Begrijpelijk dan ook dat beiden tegenover de ziekelijke neiging, theologische twistvragen als geloofsartikelen vast te leggen, een oproep deden tot een dieper zedelijk leven, en dat zij het accent verlegden naar de morele gedraging van de christen. Derhalve formuleerde Erasmus kernachtig zijn mening terzake, in zijn brief van 1 december 1523 aan de Franse koning Frans I, waarin hij betoogde dat hij de christenen niet wilde beoordelen naar de geloofspunten waarvoor zij uitkwamen, maar wel naar hun gedraging¹³⁸. Lipsius anderzijds hield er in zijn *Politica* dezelfde mening op na, door erop te wijzen dat de godsdienst der christenen met een smetteloos leven samenvalt¹³⁹.

Voor Erasmus en voor Lipsius was het dogma dus minder belangrijk dan het leven der christenen. Niet naar het dogma maar naar de zeden, naar het gedrag meten beiden de mens af. De meningsverschillen over tal van geloofsartikelen zullen trouwens ongetwijfeld worden bijgelegd, indien de christenen het Evangelie indachtig, vergevensgezind worden. Geweld immers is even onzinnig als vruchteloos¹⁴⁰. Beslist verwerpt Lipsius derhalve iedere ongelegen en gewelddadige inmenging die het persoonlijk inzicht een vorm van dwang zou kunnen opleggen. Delicate problemen pleegt Lipsius met een beeld te verduidelijken of voorzichtig te omschrijven. „Voor ons”, aldus Lipsius terzake in zijn *Politica*, „bestaat er geen groter gevaar dan een geneesmiddel dat te vroeg wordt toegediend”¹⁴¹. Al zijn voor hem de Staat en de godsdienst feitelijk op elkaar aangewezen¹⁴², daar de geloofsleer het geschikt-

137. Cfr. J. Lipsius, *De una Religione; Opera Omnia*, IV, p. 159b: „Ego in haec penetralia Theologiae non abeo...”; P. S. Allen, *Opus epistolarum*, VI, p. 328, ep. 1700, r. 37-39: „Theologiam scholasticam, nimium prolapsam ad sophisticas argutias, ad fontes divinatorum voluminum et ad veterum orthodoxorum lectionem revocavi...” (brief van 29 april 1526 aan kanselier Mercurino Gattinara (1465-1530)). De scholastiek bekeek hij uit hetzelfde standpunt in zijn brief van mei 1515 aan Martin Dorp (1485-1525), professor aan de theologische Faculteit te Leuven (*ibid.*, II, p. 101-102, ep. 337, r. 414-429).

138. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, V, p. 360, ep. 1400, r. 330-331: „Non enim iam aestimo Christianos ex articulis quos ex ore profitemur; ex moribus aestimo”.

139. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI; Opera Omnia*, IV, p. 19a: „Aureum tibi dictum imprimo: 'Optimus animus, pulcherrimus dei cultus est' ... Ad facta abi: quia 'Christianorum omnis religio sine scelere et sine macula vivere'”.

140. *Ibid.*, p. 48a: „Ingenia nostra, ut nobiles et generosi equi, melius facili fraeno reguntur'. Et 'errantem per agros ignorantia viae, melius est ad rectum iter admonere, quam expellere'” (cfr. L. A. Seneca, *De clementia*, I, 24; *De ira*, I, 14).

141. *Ibid.*, Leiden, 1589, p. III: „In nobis nihil est magis periculosum, quam immaturata medicina”.

142. *Ibid.*; *Opera Omnia*, IV, p. 46a: „Iam vero publice, quæ salvi simus nisi illa (religio) salva?”; *De una Religione; ibid.*, p. 156b: „... Nec umquam aut

ste middel is om in de gemeenschap de orde te handhaven¹⁴³, toch aanziet Lipsius een gewelddadige staatsstussenkomst in de religieuze aangelegenheden voor een grove vergissing. Geweld immers baart geweld¹⁴⁴.

Concluderend zal men kunnen zeggen dat Erasmus' en Lipsius' gedachtenwereld over christendom en verdraagzaamheid, in een opvallend parallellisme kan worden benaderd. Het streven van hun leven situeert zich in dezelfde optiek. Beide humanisten verzochten naar de eendracht in de verscheurde christenheid. Tevens namen beiden hun toevlucht tot dezelfde methode: het begrip van andermans standpunt moet een christen brengen tot het aanvaarden van een diversiteit in de geloofsovertuiging. Wars van geweld en van onverdraagzaamheid opteerden Erasmus en Lipsius voor een menings- en gewetensvrijheid, met inachtneming van één grondvoorwaarde: het nauw aansluiten bij de waarheden in de Schrift geopenbaard. Het voorbeeld van de eerste kerk, die met de evangelische waarheden vrede nam, en van de eerste christenen, die door een onbesproken morele houding bewondering afdwongen, moet de christenen van de zestiende eeuw hierin behulpzaam zijn. Beide humanisten hebben tevens een zelfde evolutie in hun gedachten-gang meegemaakt. In 1524 was Erasmus in het strijdperk tegen Luther getreden met zijn *De libero Arbitrio*. Vanaf die tijd verzwakte zijn irenisme en oriënteerde hij zich naar de roomse kerk¹⁴⁵. Zo ook evolueerde Lipsius, in zijn Leuvense periode (1591-1606) naar de roomsen¹⁴⁶, al bleef hij zijn verzoeningsideaal immer trouw. Hij verlangde immers geen uitsluiting van één der christelijke confessies uit de kerk, die hij als een universele gemeen-

usquam respublica stetit, sine specie aliqua religionis"; *Monita et exempla politica; ibid.*, p. 176a: „Ut autem qui domum moliantur, a fundamentis: sic nos qui Rempublicam, a fulcro et velut basi eius, Religione ordiri debemus. Sine ea, non Princeps officium suum, non Subditi facient: sine ea, societas non erit”.

143. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI; Opera Omnia*, IV, p. 46a-46b: „Religio, et amor dei solus est, qui custodit hominum inter se societatem”.

144. *Ibid.*, p. 47b: „... nonne re vidimus, arma armis irritari”.

145. Cfr. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, IX, p. 92, ep. 2411, r. 42-44: „Si quid acciderit tumultus, ero inter primas victimas Zvinglianorum et Luteranorum; quamquam hoc citius patiar, quam ut divellar a castris Ecclesiae Catholicae” (brief van 1530 aan L. Campegio); J. Coppens, *op. cit.*, p. 24: „Hij (Erasmus) bepleitte de terugkeer tot de Roomse Kerk minder op grond van haar taak van middelares van de waarheid dan op grond van de noodzakelijkheid om de 'concordia' onder de christenen niet te verbreken”.

146. Cfr. P. Burman, *Sylloge*, I, p. 475, nr. 449: „... amolitus me sum e locis, in quibus non ego, non vos me esse volebatis... Atqui revera in animo et sensu de Religione boni purique semper fuimus, et magis palam erimus deinceps” (brief van 1 juni 1591 aan Torrentius); J. Lipsius, *De Cruce; Opera Omnia*, III, p. 640: „... et tibi adhaereo Statu felix Ecclesia, cui totam doctrinam Apostoli Petrus et Paulus cum sanguine suo profuderunt”.

schap aanzag¹⁴⁷; Erasmus' voorbeeld derhalve steeds indachtig¹⁴⁸. Tevens hebben beiden een voorbehoud van hun irenisme gemaakt, door de staatsorde primair te stellen, in de overtuiging dat de staatsveiligheid de vrije uitoefening van de godsdienst waarborgde.

Wars van geweld, hebben Erasmus en Lipsius steeds gehoopt dat de uitstraling van de evangelische leer, in haar fundamentele zuiverheid beleefd, de volkeren naar de Kerk zou oriënteren¹⁴⁹. Beiden hebben helder en onomwonden hun toekomstdroom verwoord. Aan Willem Warham, aartsbisschop van Canterbury schreef Erasmus, ca. 26 mei 1527, dat het wereldtoneel binnen afzienbare tijd een keer zou nemen, en dat de theologen de weg van de gematigdheid, die hij steeds in zijn werken had gevolgd, zouden inslaan¹⁵⁰. Lipsius op zijn beurt schreef op 27 augustus 1591 aan Dionysius Villerius¹⁵¹, dat hij zijn krijgsdienst niet roemloos noch onvruchtbaar achtte, zo hij erin geslaagd was, als een klaroemblazer, anderen met zijn pen en met zijn woord tot de Deugd en de Wijsheid aan te zetten¹⁵².

Erasmus' en Lipsius' visie blijft in de geestesgeschiedenis van Europa een kracht vormen. Binnen zeer verschillende stromingen blijven beiden een sterke invloed uitoefenen. Beide humanisten beoogden trouwens de problematiek van hun tijd te transcende-

147. In zijn *De una Religione*, heet de katholieke leer de ware te zijn, naar Lactantius' woord (J. Lipsius, *De una Religione; Opera Omnia*, IV, p. 160b: „... idque pro Ecclesiae Catholicae sensu. Nam hic est fons veritatis, ait Lactantius...”. Cfr. Lactantius, *Divinae Institutiones*, 4, 30, II. De kerkvaders gebruikten het woord 'catholica ecclesia' steeds in de betekenis van 'universalis ecclesia'. Cfr. H. De Moreau, *Dictionnaire de Théologie catholique*, II, Parijs, 1910, kol. 1999-2001).

148. Cfr. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, VI, p. 399, ep. 1743, r. 50-52: „Certe pro meis quantuliscunque viribus non deero Catholicae concordiae, cui et vitam debeo” (brief van 2 september 1526 aan Hertog George van Saksen).

149. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, IV, p. 118, ep. 1039, r. 219-223: „Quin et illud, mea sententia, complures populos conciliaret Ecclesiae Romanae, in quam nunc velut in caput quoddam colliguntur omnes, si non passim quaelibet sic definiantur ut velimus ad fidei negotium pertinere; sed ea duntaxat quae evidenter expressa sunt in sacris litteris...” (brief van 1 november 1519 aan Jan Slechta, secretaris van Ladislav, koning van Hongarije en Bohemen); J. Lipsius, *De Cruce; Opera Omnia*, III, p. 651b: „Considerate omnia quae in mundo sunt, an sine signo hoc Crucis gubernentur, aut possint praebere sui usum”.

150. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, VII, p. 76, ep. 1828, r. 41-43: „Sed intra paucos annos videbis scenam rerum humanarum inversam; et eam moderationem quam perpetuo sequutus sum in scriptis meis amplectentur”.

151. Dionysius Villerius (1546-1620), kanunnik te Doornik, en Lipsius' intieme vriend.

152. J. Lipsius, *Cent. II ad Belg.*, ep. 4: „Nec ingloriam, nec infructuosam eam (militiam) censeam, si velut tubicen saltem excitem alios, stilo et voce, ad Virtutem et Doctrinam”.

ren¹⁵³, door te verwijzen naar de echte en eeuwige waarden van het mens-zijn¹⁵⁴.

153. Cfr. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, XI, p. 215, ep. 3048, r. 43-46: „Quod me consolaris commemoratione clari nominis, nec apud posteros unquam intermorituri, non ingratum est amicae voluntatis officium... Unum illud mihi curae cordique est, ut hinc Christo propitio emigrem” (brief van 24 augustus 1535 aan Bartholomeus Latomus (1485-1566), lector Latijn aan het Collège de France); J. Lipsius, *Cent. misc.* II, p. 204, ep. 93: „... pleraque scribimus non huic aevo. In illo ipso opere Politicorum, quam multa parum ad palatum huius illiusve partis!” (brief van 9 oktober 1589 aan Nicolaus Oudartus, secretaris van de Mechelse aartsbisschop J. Hauchin).

154. Cfr. M. A. Nauwelaerts, *Erasmus*, Bussum, 1969, p. III: „Het belangrijke is, dat hij aan de wereld van zijn tijd een nieuw en verruimd inzicht heeft gebracht en dat zijn geest thans meer dan ooit leeft, geest van begrip, tolerantie en vrede-lievendheid, geest van een gulden christelijke middenweg, van de gerichtheid op schoonheid, zuiverheid, eenvoud, waarheid”; H. F. Bouchery, *op. cit.*, p. 37: „Zoals zijn roemrijke voorgangers heeft hij willen dienen, een geestelijk leider zijn, een wijs man die zijn volk leert dat het leven in het teken staan moet niet van een absolute, tyrannieke idee... maar in het teken van den Mens”.